

Ημερίδα ΚΕΔΕ Προγράμματος: Επικοινωνία Δίχως Βία για Σχολεία Δίχως Βία
Σάββατο 15.10.2011 Αίθουσα Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Αθηνών, Ακαδημίας 18

Ανατομία της βίας και εύθραυστη ταυτότητα

Η σημερινή συνάντηση αφορά τη βία στο σχολείο –ένα φαινόμενο που παίρνει διαστάσεις τόσο στην Ελλάδα όσο και σε όλες τις χώρες του Δυτικού κόσμου. Εγώ θα προσπαθήσω να κάνω μια γενικότερη ανάλυση για τη βία κάνοντας και μια σύντομη αναφορά στη βία της εφηβείας που μας παραπέμπει στο πυρήνα του θέματος που είναι η βία και ο εκφοβισμός στο σχολείο.

Η βία είναι ένα σύνθετο φαινόμενο: παίρνει διάφορες μορφές, εμφανίζεται σε πολλά και διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια (στην οικογένεια, στην ομάδα των συνομηλίκων, εκεί όπου υπάρχουν εθνοτικές, θρησκευτικές, ταξικές, πολιτισμικές, κοινωνικοοικονομικές διαφορές, στα έθνη, στα κράτη) ασκείται από διαφορετικούς τύπους ανθρώπων, εκκινεί από διαφορετικά κίνητρα. Μια και αναπόφευκτα η βία συναρτάται με την προσωπική ιστορία, τα προσωπικά χαρακτηριστικά και την προσωπικότητα των υποκειμένων που την ασκούν, η κυρίαρχη τάση στην ψυχολογία, τόσο αναζήτησης των αιτιών όσο και αντιμετώπισης ή πρόληψης έχει επιμείνει στα ατομικά πιστεύω, στις στάσεις και τις πρακτικές παραγνωρίζοντας το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η βία εμφανίζεται και ανθεί. Και όπως συμβαίνει με πάρα πολλά κοινωνικά φαινόμενα η προσέγγιση ανατομίας τους εστιάζεται διχαστικά είτε στην ψυχολογική είτε στην κοινωνική ανάλυση.

Για μένα αυτό αποτελεί ψευδοπρόβλημα διότι τα επίπεδα ανάλυσης αναπόφευκτα διασταυρώνονται και αλληλοεμπεριέχονται. Δεν υπάρχει αποκλειστικά ατομική ή κοινωνική βία όπως δεν υπάρχει ηθικά ή πολιτικά ουδέτερη βία. Όλες οι μορφές βίας παράγονται στη διατομή ψυχισμού, ατομικής ή/και συλλογικής ιστορίας, και πολιτικής ιδεολογίας. Θυμίζω σε αυτό το σημείο τη ρήση των φεμινιστριών : «το προσωπικό είναι πολιτικό». Μόνον λοιπόν η διαπλοκή ψυχισμού, ατομικής και συλλογικής ιστορίας, και πολιτικής ιδεολογίας μπορούν να προσφέρουν ερμηνευτικά κλειδιά ανάγνωσης μιας φανερής ή μιας πιο συγκαλυμμένης βίας. Ένας από τους λόγους που μια τέτοια κριτική ανάγνωση αποφεύγεται είναι ότι κινδυνεύει να αποκαλύψει σιωπηρές ή συγκαλυμμένες μορφές βίας και όταν μια χύτρα που βράζει ξεσκεπάζεται βγαίνουν στην επιφάνεια κρυμένοι φόβοι και τα αποτελέσματα αβέβαια και απειλητικά. Επιπλέον κινδυνεύει να επικυρωθεί το γεγονός ότι η βία είναι σχεσιακό φαινόμενο που συναρτάται με άνισες σχέσεις εξουσίας. Έτσι, μη βγάζοντας το καπάκι της χύτρας, οι επιστημολογικές και πραγματικές σιωπές που συγκαλύπτουν τη βία παραμένουν κυρίαρχες και η κατανόηση μας για το φαινόμενο παραμένει μερική και συχνά απρόσφορη.

Μια από τις αποσιωπήσεις γύρω από τη βία είναι η σχέση της με το κοινωνικό φύλο όχι μόνο διότι βία ασκούν πολλοί περισσότεροι άνδρες απ' ό,τι γυναίκες αλλά και διότι συναρτάται με την πατριαρχία, τα ανδρικά προνόμια και την άνιση νομή εξουσίας. Η ιστορία έχει να αποκαλύψει πάμπολλα παραδείγματα γυναικών θυμάτων βίας που η φωνή τους καταπνίγηκε και οι αφηγήσεις τους διαστεβλώθηκαν. Ο Bourdieu μιλάει για τη συμβολική βία και θεωρεί την ανδρική βία αντιπροσωπευτικό παράδειγμα συμβολικής βίας. Σιγή όμως δεν καλύπτει μόνο τις φωνές των γυναικών. Η κοινωνική τάξη, η εθνοτική ταυτότητα, η ηλικία κατασκευάζουν αντίστοιχες και πανίσχυρες ανισότητες που επίσης συναρτώνται με το φαινόμενο της βίας.

Μια άλλη διάσταση της ανατομίας της βίας είναι η καλλιέργεια μύθων που χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία στεροτύπων και την κατασκευή ταυτοτήτων θύματος και θύτη. Το ζούμε, για παράδειγμα, καθημερινά με τα φαινόμενα παραβατικότητας και βίας που συνδέονται με τους μετανάστες. Η απόδοση και το ερμηνευτικό σχήμα είναι εκεί πριν ακόμη η βία εκδηλωθεί. Οι μύθοι αποτελούν και ένα απόθεμα αφηγημάτων για την κανονικοποίηση κάποιων μορφών βίας. Για να γυρίσουμε στο φύλο η ανδρική βία είναι πολύ πιο κανονικοποιημένη απ' ό,τι η γυναικεία. Η «δική μας» βία είναι άμυνα και προστασία, των «άλλων» είναι επίθεση. Η «δική μας» είναι ερμηνεύσιμη, των «άλλων» είναι παράλογη και πράξη του κακού. Η «δική μας» λογοκρίνεται, των «άλλων» διατυμπανίζεται.

Η βία είναι προφανώς μια ενσώματη εμπειρία. Ανακαλεί σκοτωμούς, πολέμους, τρομοκρατία, εγκληματικές πράξεις. Υπάρχει όμως και μια άλλη βία. Αυτή της καθημερινής ζωής η οποία γλυστράει ύπουλα κάτω από το πετσί μας, απλώνεται, γίνεται ανεπαισθήτως κομμάτι του εαυτού μας και κινητοποιεί τις φαντασιώσεις μας. Η καθημερινή αδυσώπητη βία των ειδήσεων στην τηλεόραση, του ίντερνετ, του τύπου. Μια βία στην οποία δεν είμαστε ενσώματοι συμμετοχοί αλλά παθητικοί δέκτες ενός τοξικού προϊόντος. Οι τρομακτικές ειδήσεις παρελαύνουν μπροστά μας και εμείς μπορεί να τις ακούμε προσηλωμένοι ή φευγαλέα. Είναι όμως εκεί. Η βιαιότητα εναλλάσσεται με μεγάλη φυσικότητα με τις διαφημίσεις και με τα δημοσιογραφικά κουτσομπολιά. Αξέχαστη θα μου μείνει η αναμετάδοση του Πολέμου του Κόλπου όπου για πρώτη φορά είδαμε έναν πόλεμο virtual reality, με τα αεροπλάνα stealth να μοιάζουν σαν τέρατα της κολάσεως και η αναμετάδοση να διακόπτεται με διαφημίσεις για τα "Beautiful Hotels of the World" σε εξωτικούς προορισμούς με γαλανά νερά. Η αποθέωση της φυσικοποίησης της βίας. Μέσα από αυτήν την αποευσθητοποίηση για τον πόνο του άλλου, η βία αντί να αναγνωρίζεται καταφέρνει να παραγνωρίζεται. Η παραγνώριση δεν είναι τυχαίο γεγονός. Εξυπηρετεί την εγκατάσταση της συμβολικής βίας έτσι ώστε οι εξουσιαζόμενοι να εκλαμβάνουν ως νομιμοποιημένη τη συνθήκη της κυριαρχίας τους και να συμβάλουν στην αναπαραγωγή της.

Ας έρθουμε όμως στη διαπλοκή του ψυχικού με το κοινωνικό. Μια έννοια που συμπυκνώνει τη σχέση ψυχικού με το κοινωνικό είναι αυτή της ταυτότητας που αποτελεί κλειδί για την ανατομία

της βίαιης συμπεριφοράς. Ο Bracher στην εισαγωγή ενός τεύχους του *Journal for the Psychoanalysis of Culture and Society* αφιερωμένο στο μακελειό του Columbine στο Colorado υποστηρίζει ότι: (α) όλες οι μορφές βίας με τον έναν ή τον άλλον τρόπο ενισχύουν την ταυτότητα του ατόμου που ασκεί τη βία. (β) Μια σειρά από παράγοντες κινδύνου όπως η κακοποίηση, η παραμέληση, το δύσκολο οικογενειακό περιβάλλον, η φτώχεια, η ελλιπής κοινωνική ένταξη, προωθούν τη βία. Και αυτό διότι καθιστούν την ταυτότητα εύθραυστη και ευάλωτη πυροδοτώντας στη συνέχεια την ανάγκη για αμυντικούς μηχανισμούς αναπλήρωσης – με τη βία να είναι ένας από τους πιο πρόσφορους, (γ) Ένας αριθμός από προστατευτικούς μηχανισμούς (για τους οποίους θα μας μιλήσει ο Γιάννης Τσιάντης) όπως η αυθεντική αυτοεικόνα, οι θετικές αξίες, οι εποικοδομητικές στρατηγικές επιτυχούς αντιμετώπισης, η κοινωνική υποστήριξη, οι ικανοποιητικές σχέσεις, όλοι αυτοί οι προστατευτικοί μηχανισμοί μειώνουν την ανάγκη του υποκειμένου για βία διότι ενισχύουν την ταυτότητα. (δ) Η αποτυχία της κοινωνίας (και εννοεί ο Bracher την αμερικανική κοινωνία) να αναγνωρίσει το πρόβλημα της βίας είναι το αποτέλεσμα συλλογικών στρατηγικών μέσω των οποίων στηρίζονται ατομικές και συλλογικές ταυτότητες. (ε) Μια καλύτερη ανάγνωση της σχέσης μεταξύ βίας και ταυτότητας θα αποκάλυπτε την ασυνείδητη στήριξη της ταυτότητας μέσα από τη βία αυτή καθευατή και μέσα από τις μυωπικές, φοβικές και φετιχιστικές απόψεις μας για τις αιτίες και για την αντιμετώπιση της βίας. Με την απουσία θεωρητικής συνάρθρωσης του ψυχικού με το κοινωνικό, ατομικοί παράγοντες κινδύνου εύκολα μετατρέπονται σε φοβικά αντικείμενα (όπως για παράδειγμα τα ΜΜΕ ή οι οικογενειακές αξίες που φθίνουν) και οι ατομικοί προστατευτικοί παράγοντες σε φετιχιστικά αντικείμενα (όπως οι οικογενειακές αξίες, οι κάμερες, τα όργανα καταστολής ή η λογοκρισία).

Μια σειρά από ψυχαναλυτικές μελέτες επισημαίνουν ότι όλες οι εκδοχές επιθετικότητας και βίας αποτελούν απάντηση σε κάποια μορφή απειλής του εαυτού. Η βία είναι ερεθιστική και διεγερτική, παράγει ορμονικές αλλαγές και επιβάλλει μια ένταση στις εμπειρίες και τις σχέσεις με αποτέλεσμα τον μετασχηματισμό της αίσθησης του εαυτού. Έχουμε όλοι ζήσει στιγμές διακινδύνευσης. Έχουμε όλοι γευτεί δυνατή αίσθηση οργής και καταστροφικά συναισθήματα κάποια στιγμή της ζωής μας, κάτι που σημαίνει ότι η επιθετικότητα παίζει έναν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και ζωογόνηση του εαυτού. Για τους περισσότερους ανθρώπους αυτός ο καταστροφικός εαυτός είναι περιφερειακός -- ένας από τους πολλούς αυτο-οργανωσιακούς παράγοντες. Για άλλους όμως η επιθετικότητα αποτελεί ένα αναπόσπαστο κομμάτι του εαυτού: η αίσθηση του εαυτού και η σχέση με τους άλλους ζωογονείται μέσα από το μίσος. Ανεξάρτητα όμως από το αν η βία είναι αμυντική διαδικασία ή όχι είναι συστηματικά στην υπηρεσία του εαυτού, και μάλιστα ενός εύθραυστου εαυτού. Ίδιος είναι ο μηχανισμός και στο συλλογικό επίπεδο. Όταν πρόκειται για διομαδική σύγκρουση οι άνθρωποι σκοτώνουν για να προστατεύσουν και να διατηρήσουν τη συλλογική τους ταυτότητα.

Η ηλικία των 13 έως 15 είναι η πιο πιθανή περίοδος να εκδηλωθεί βίαη συμπεριφορά. Το ξέρουμε από τον Erikson αλλά και πολλούς άλλους αναπτυξιακούς ψυχολόγους ότι στην εφηβεία η ταυτότητα βρίσκεται σε πολύ ρευστή κατάσταση και άρα πολύ ευάλωτη σε εξωτερικές και εσωτερικές απειλές. Απειλές που οι έφηβοι (κυρίως τα αγόρια) επιλέγουν να αντιμετωπίσουν μέσα από βίαιες συμπεριφορές και επιθετικές πράξεις. Η έννοια του άνδρα είναι ταυτισμένη στη συνείδηση του νεαρού αγοριού (και όχι μόνο) με σκληρότητα, δύναμη, έλεγχο, κυριαρχία, επιθετικότητα, βία. Για να ενδυθούν αυτήν την ταυτότητα του στερεότυπου άνδρα τα αγόρια χρειάζεται να απεκδυθούν όλα τα συνασθήματα τρυφερότητας και ευθραυστότητας, να αποκηρύξουν τις θηλυκές τους πλευρές και να τις προβάλλουν σε άλλους εξασκώντας βία επάνω τους με στόχο ακριβώς αυτά τα ανεπιθύμητα (θηλυκά) χαρακτηριστικά.

Ο έφηβος βρίσκεται στη φάση που παλεύει να εδραιώσει την αυτοεικόνα του και την αυτοετίμησή του. Η βίαη συμπεριφορά στα αγόρια (αλλά και στα κορίτσια) είναι μια προσπάθεια επανόρθωσης, αποκατάστασης και αποκλεισμού συναισθημάτων ανεπάρκειας. Προβάλλοντας τη φυσική του δύναμη αποδεικνύει στους άλλους την ισχύ του. Εξάλλου σε μια πιο καλοήγη μορφή το ίδιο δεν γίνεται και στο χώρο των σπορ. Σε προηγούμενα εξελικτικά στάδια που το παιδί θα αισθανόταν την αυτοεικόνα του τσαλακωμένη θα έτρεχε για παρηγοριά στους γονείς του. Στην εφηβεία δεν το παρηγορεί αυτή η διέξοδος. Η βία φαντάζει πιο αποτελεσματική εκδοχή επικύρωσης της ταυτότητας. Εξάλλου η σταθεροποίηση της ταυτότητας στην εφηβεία περνάει μέσα από την ομάδα συνομηλίκων. Η ομάδα καθρεφτίζει και παράλληλα προσφέρει κανόνες και κώδικες που αν τους ακολουθήσεις θα αποκτήσει την αγάπη και τον θαυμασμό. Συχνά οι κανόνες και το τελετουργικό της ομάδας στην εφηβεία περνάει μέσα από βίαιες συμπεριφορές που υπηρετούν τη σταθεροποίηση της ομάδας.

Εδώ έρχεται το σχολείο ως κοινωνικοποιητικός μηχανισμός να προσφέρει εναλλακτικούς τρόπους εδραίωσης της ταυτότητας του ατόμου και της ομάδας. Το σχολείο που δίνει έμφαση στο σκληρό ανταγωνισμό (όλων των ειδών τους πρωταθλητισμούς), που δεν ανέχεται τη διαφορετικότητα, που περιφρονεί την αδυναμία, που αδιαφορεί για την καλλιέργεια της επικοινωνίας, που δεν καλλιεργεί συνεργατικές δεξιότητες, που δεν ασκεί την απαρτίωση πνεύματος και συναισθήματος, δεν μπορεί παρά να ανοίγει την πόρτα του στη βία.

Θάλεια Δραγώνα

Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας,

Πανεπιστήμιο Αθηνών